

DOI: 10.22620/agrisci.2011.05.010

**РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПРАВАТА НА СОБСТВЕНОСТ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМЕДЕЛСКИ
КООПЕРАЦИИ**
PROPERTY RIGHTS ALLOCATION IN THE CURRENT BULGARIAN AGRICULTURAL COOPERATIVES

Боряна Иванова
Boryana Ivanova

Аграрен университет – Пловдив
Agricultural University – Plovdiv

E-mail: borianaivanova@abv.bg

Резюме

Разпределението на правата на собственост в организационните форми влияе пряко върху начина им на функциониране и икономическите резултати от дейността им.

В кооперативната теория и практика се разграничават различни типове кооперативни организационни форми, базирани на спецификата на разпределение на правата на собственост.

Целта на настоящата статия е, въз основа на анализ на разпределението на правата на собственост, да се изведат основните проблеми на функционирането и възможностите за преодоляването им в съвременните български земеделски кооперации.

Реализирането на така поставената цел се постига чрез: изясняване от теоретична гледна точка на същността и особеностите на правата на собственост; представяне на съществуващите в практиката основни кооперативни модели, базирани на разпределението на правата на собственост; анализиране на разпределението на правата в съвременните български земеделски кооперации и произтичащите от това проблеми на функционирането им и набелязване на насоки и препоръки за оптимизиране на това разпределение.

Необходимата за изследването емпирична информация е събрана чрез анкетно проучване на 21 земеделски кооперации от Пловдивска област в периода 2008-2010 г.

Abstract

Property rights allocation directly affects the way of functioning and the economic results from the activity of the organizational forms.

Different types of cooperative forms of organization are distinguished in theory and practice, based on the specifics of property rights allocation.

Based on the analysis of property rights allocation, the purpose of this article is to bring forth the main problems of the functioning and opportunities for overcoming them in modern Bulgarian agricultural cooperatives.

The realization of this purpose is achieved through the following: clarification of the nature and characteristics of property rights from a theoretical point of view; presentation of the existing in theory and practice main cooperative models, based on the allocation of property rights; analyzing the allocation of these rights in present-day Bulgarian agricultural cooperatives with the ensuing problems of their functioning; laying down some guidelines and recommendations to optimize this allocation.

The necessary empirical information was collected through a questionnaire survey of 21 agricultural cooperatives in the region of Plovdiv in 2008-2010.

Ключови думи: земеделски кооперации, права на собственост, разпределение, кооперативни модели.

Key words: agricultural cooperatives, property rights, allocation, cooperative models.

ВЪВЕДЕНИЕ

Земеделските кооперации са ключова организационна форма в съвременното българско селско стопанство. Макар че броят им не е голям (0,24% от всички земеделски стопанства в България по

данни за 2007 г.), те осигуряват около 1/3 от производството на основните земеделски култури и стопанисват приблизително 24% от използваната земеделска площ в страната.

Анализът на динамиката на развитието на тези организационни форми показва трайна тенденция на намаляване както по отношение на броя, така и по отношение на дела им в общото производство и използваната земеделска площ в отрасъла. Това позволява да се твърди, че съществуването на съвременните български земеделски кооперации е съпътствано от редица проблеми, съществена част от които са с вътрешноорганизационен характер.

Начинът на функциониране и икономическите резултати от дейността на различните организационни форми се влияят пряко от приетото разпределение на правата на собственост. Това дава основание да се допусне, че анализът на разпределението на правата на собственост в съвременните български земеделски кооперации ще позволи да се изведат основните проблеми на функционирането и да се набележат възможности за тяхното преодоляване.

Извеждането на съществуващите проблеми и набелязването на възможности за тяхното преодоляване налагат на първо място да бъдат разгледани същността и особеностите на правата на собственост, както и съществуващите практики по отношение на тяхното приложение в кооперативните организационни форми. След това въз основа на анализ на емпирична информация се характеризират механизмите на разпределение на правата на собственост в съвременните български земеделски кооперации и се извеждат следствията от приложението на тези механизми. Анализът завършва с някои изводи и заключения за възможностите за подобряване на функционирането на българските кооперации чрез промяна в разпределението на правата на собственост.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Необходимата за изследването емпирична информация е събрана чрез анкетно изследване на 21 земеделски кооперации от област Пловдив и обхваща периода 2008-2010 г.

Изследването е осъществено на две нива – на ниво „земеделска кооперация“ и на ниво „членове“, с отделни анкетни карти за всяко ниво.

Изборът на този подход се обуславя от желанието да се констатира не само формалното разпределение на правата на собственост, но и неформалните практики, както и оценката за ефектите и възможностите на механизма на правата на собственост от кооперативните членове в ролята им на принципали в кооперациите и на управляващите кооперациите като агенти.

Обектите на изследването са определени чрез случаен, безвъзвратен подбор от земеделските кооперации в Пловдивска област на базата на регистъра на Българския кооперативен указател (2000),

а субект на изследването е разпределението на правата на собственост в кооперациите.

Изборът на район за изследването е обусловен от добрите за селскостопанска дейност природно-климатични условия и разнообразните почвени и социално-икономически характеристики на Пловдивска област, което предполага наличие на разнообразни решения както по отношение на предмета на дейност и продуктовата структура, така и по отношение на управленските практики и прилаганите механизми при разпределението на правата на собственост.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Същност и особености на правата на собственост

Влиянието, което разпределението на правата на собственост има върху мотивацията и икономическите резултати от стопанската дейност, е в центъра на изследователския интерес на много икономисти (Sykuta и Cook, 2001; Башев, 2000; Капелюшников, 1990 и 1998). Под система на правата на собственост обикновено се разбира цялото множество от норми, регулиращи достъпа до редки ресурси (Капелюшников, 1998). От гледна точка на обществото правата на собственост се разглеждат като ограничения, които определят отношенията между отделните агенти. От гледна точка на индивидуалните агенти обаче те представляват набор от правомощия за вземане на решения по повод на един или друг ресурс. Правата на собственост имат поведенческо значение, тъй като тяхното разпределение влияе върху избора на индивидите. Към тях обикновено се отнасят: правото на изключване на достъпа към определен ресурс на други агенти; правото на ползване на даден ресурс; правото на получаване на доход от него и правото на предаване на всички предходни правомощия. Колкото по-голям е наборът от правомощия, прикрепен към даден ресурс, толкова по-голяма е неговата ценност (Капелюшников, 1990), а точното определяне на правата на собственост е необходимо условие за ефективната работа на пазара. Определянето на правата на собственост обаче не е безплатно, а точността на определянето им зависи от баланса изгоди – издръжки, съпровождащи установяването и защитата на тези права. Повечето активи или продукти се характеризират чрез множество признаци и правата на собственост по тези различни признаци може да принадлежат на различни хора. Това насочва вниманието към въпроса за важността на организационната форма в намаляването на разногласията с правата на собственост.

Икономическите анализи на собствеността традиционно се концентрират върху два основни въпроса: остатъчните права на възвръщаемост и остатъчните права на контрол.

Икономистите определят остатъчните права на възвръщаемост като права върху нетния доход, генериран от съответното стопанско предприятие – т.е. средствата, които остават, след като всички поети плащания към носителите на фиксирани права на възвръщаемост са изпълнени. В допълнение, носителите на остатъчните права на възвръщаемост на практика са носители на остатъчния риск от дейността на предприятието, тъй като нетните парични потоци са неопределени и несигурни. В съответствие с последователите на теорията на правата на собственост (Fama и Jensen, 1983) носителите на остатъчните права на възвръщаемост обикновено са собствениците на предприятието.

Остатъчните права на контрол се свързват с правото да се вземат решения, касаещи използването на даден актив, което не е изрично определено чрез нормативен акт или възложено на друга страна съгласно с действащ договор. Контролните права са определени като право или възможност да се контролира достъпа до или използването на даден актив при всички обстоятелства, които не противоречат на определеното в договора. Тези права са ефективните правила, които се прилагат по подразбиране, когато условията на формалния контракт са непълни. При дадена договорна непълнота собствеността върху активите трябва да бъде уредена така, че да води до максимизиране на инвестиционната мотивираност и възвръщаемостта.

Остатъчното право на контрол възниква от невъзможността да се разработят и да се приложат изчерпателни контракти, особено в случаите на комплексни и динамични трансакции. Като следствие от факта, че всички контракти са неизменно непълни, остатъчните права на контрол върху даден актив определят кой на практика притежава актива (Grossman и Hart, 1986). В съответствие с теорията за непълните контракти въвеждането на контролните права, а от тук – и на собствеността, се ръководи от предварителните инвестиционни мотиви на договарящите се страни. Теорията допуска, че остатъчните права на контрол са предназначени за агентите, които реализират специфични инвестиции, чиято квазирента е заплашена от нелоялно, възпиращо или ограничаващо поведение.

Типология на кооперативните модели, базирана на разпределението на правата на собственост

Изхождайки от теорията на правата на собственост Chaddad и Cook (2003) разработват типология на кооперативни модели, базирана на широкото разбиране за правата на собственост, включващо едновременно правата на възвръщаемост и правата на контрол. В предложената типология (фиг. 1) кооперативните модели са разграничени въз

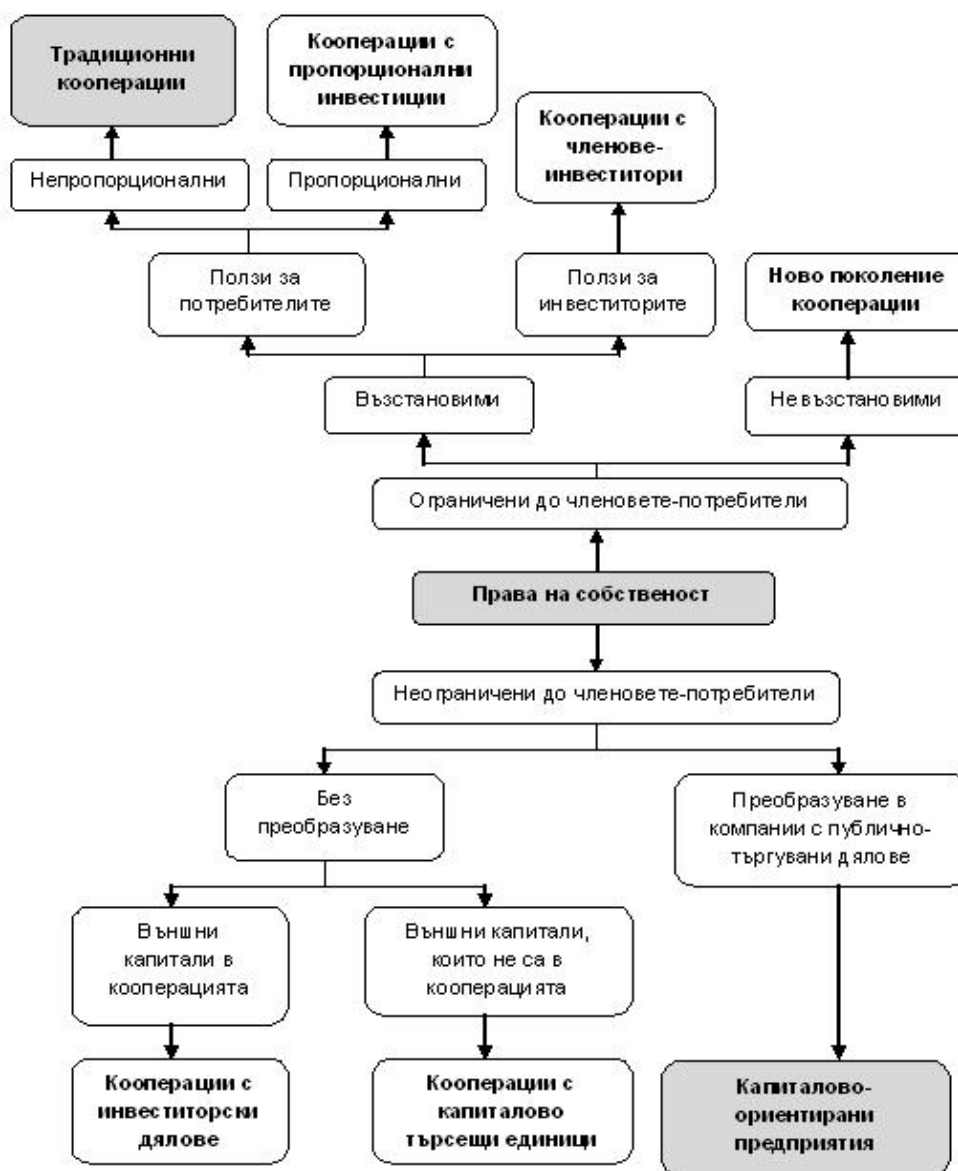
основа на разпределението на правата на собственост между икономическите агенти, свързани контрактualmente с организационната форма (членове, потребители и инвеститори). Традиционната кооперация и капиталовоориентираните предприятия се приемат за полярни форми в разглежданата типология.

Традиционните кооперативни структури се характеризират със следното разпределение на правата: собствеността е ограничена до членовете потребители; остатъчните права на възвръщаемост са непрехвърляеми, неподлежащи на оценяване и възстановими; ползите се разпределят между членовете пропорционално на потреблението. В резултат на тези неясно дефинирани права на собственост традиционните кооперации са обект на инвестиционни и управленски ограничения (Staatz, 1987).

Инвестиционните и управленските ограничения в кооперациите възникват в резултат на съществуващите проблеми, които включват проблем с необоснованото облагодетелстване (*free-rider*), хоризонтален проблем, портфолио проблем, контролен проблем (обхващащ мониторинга, консолидирането и избора на решение) и проблем с разходите за влияние. Тези проблеми са резултат от ограничените до членовете права на собственост с горепосочените характеристики (Cook, 1995). Тяхното наличие обуславя липсата на мотиви у членовете да инвестират в традиционните кооперации, както и да участват активно в тяхното управление, защото тези инвестиции (във време и капитали) са неликвидни и не получават адекватна възвръщаемост.

Капиталовоориентираните предприятия стоят на другата страна на полюса. Те се характеризират с ясно дефинирани права на собственост, където собствеността не е ограничена до потребителите, ликвидна е и подлежи на оценка чрез котировките на финансовите пазари. Обособяването на право на дивидент и контролно право в модерните корпорации се счита за един от най-добрите практически примери, в които се свързват правата на собственост и организационната форма (Sykuta и Cook, 2001).

В допълнение към представените полярни форми в типологията намират място още пет нетрадиционни кооперативни модела, изведени от практиката, които представят различни иновации в структурата на правата на собственост при различните кооперативни предприятия. Тези нетрадиционни модели включват: кооперации с пропорционални инвестиции, кооперации с членове инвеститори и т.нар. ново поколение кооперации, при които правата са ограничени до членовете потребители, както и два модела, при които това ограничение не е валидно – кооперации с капиталово търсеци единици и кооперации с

Фиг. 1. Алтернативни кооперативни модели, базирани на разпределението на правата на собственост (По Chaddad F. R., Cook M. L., 2003)

инвеститорски дялове. Основната цел при тях е разчупване на традиционните структури на собствеността с оглед на преодоляването на инвестиционните и управленските проблеми на традиционните кооперации.

Разгледаните от Chaddad и Cook алтернативни кооперативни модели могат да осигурят мотиви за членове и нечленове да инвестират в специфични за организацията активи чрез смекчаване на финансовите ограничения.

Права на собственост и проблеми в съвременните български земеделски кооперации

Проведеното емпирично изследване дава възможност да бъдат изведени ключовите характеристики при разпределението на правата на собственост в съвременните български земеделски кооперации.

По отношение на разпределението на правата на собственост може категорично да се твърди, че в българския случай те са ограничени до членовете на

съответната кооперация. Изследването не е отчело нито една практика, която да се различава от този подход. Това означава, че собствеността, правата на вземане на решение и контрол, в т.ч. и тези с остатъчен характер, поне формално са изцяло в ръцете на членовете на кооперацията. Изхождайки от теоретичните конструкции, би следвало да се наблюдава голяма заинтересованост, стриктно следване на интересите на членовете и висока степен на контрол.

Проучванията обаче показват, че членовете на съвременните български земеделски кооперации твърде малко се интересуват от дейността и състоянието на кооперацията, в която членуват, а интересите им, в преобладаващата част от случаите, не са свързани с развитието на организационната форма. Това рефлектира в констатираната ниска степен на контрол и създава предпоставки за реализиране на предимствата на асиметричната информация и проявата на опортюнистично поведение от страна на агентите за сметка на принципалите в кооперациите. Ситуацията е отчетливо проявена в българските кооперации и се обяснява с ясно изразените проблеми с мониторинга и консолидацията.

От друга страна, незаинтересоваността на членовете и слабата им финансова зависимост от дейността на кооперацията води до липсата на мотиви за влияние върху политиката за развитие на организационната форма и естеството на управленските решения. Това означава отсъствие на проблеми, свързани с избора на решение и разходите за влияние, които в преобладаващата част от случаите съпътстват функционирането на традиционните кооперации.

По отношение на възстановяемостта на собствеността и възможностите за трансфериране на правата и отговорностите изследването показва, че, съгласно с регламентите на Закона за кооперациите и неговите интерпретации в кооперативните устави, при прекратяване на членството дяловото участие в кооперацията подлежи на възстановяване при определени условия. Членството, паралелно с неговите права и задължения, е непрехвърляемо/непродаваемо на трети лица. Това предопределя невъзможността за пренареждане на индивидуалното портфолио на членовете по отношение на дяловото участие в кооперацията.

Липсата на възможности за оптимизиране на индивидуалното портфолио, както и механизмите на управление и вземане на решение в съвременните български земеделски кооперации, обясняват в задоволителна степен отчетливото проявление на портфолио проблема. Практическото следствие от неговото съществуване се изразява в недоинвестиране в кооперациите и ясно оформена нискорискова

политика на функциониране при осъзнат компромис с размера на икономическите резултати от дейността на организационната форма.

В допълнение, проблемите с практическото възстановяване на собствеността (обикновено много разсрочено във времето) и невъзможността за трансферирането ѝ, съчетани с високата средна възраст на членовете, обуславят наличието на добре изразен хоризонтален проблем. Това рефлектира върху желанието и готовността за инвестиране и дългосрочно стратегическо развитие на организационната форма, което води до ограничаване на финансовите резултати от дейността и възможностите за оцеляване в бъдеще.

По отношение на разпределението на ползите от дейността данните показват, че в съвременните български земеделски кооперации този въпрос е решен чрез разпределение на ползите между членовете по линия на използването на кооператива. Спецификата в конкретната среда произтича от преобладаващия вид кооперации. Тъй като това са организации, чийто основен предмет на дейност е производството на селскостопанска продукция, то прякото участие от страна на членовете в дейността на кооперацията се изразява основно в предоставянето на земя за осигуряването на производствената дейност. В този аспект основното разпределение на ползите от дейността е по линия на изплащане на рента за предоставената земя. Този вид плащания имат преобладаващо фиксиран характер (в 81,75% от изследваните случаи), което се отразява на мотивацията и съпричастността на членовете към кооперативната дейност и решения. Възвръщаемостта от фактора „труд“ също е фиксирана, а остатъчен характер има основно правото на възвръщаемост върху капитала. На практика дивиденди върху капитала редовно изплащат около 5% от изследваните земеделски кооперации, а още около 5% прилагат тази практика периодично при финансова възможност от страна на кооперацията. Трябва също да се отбележи, че размерът на тези плащания е незначителен, а самото дялово участие в кооперативната дейност не е пропорционално на потреблението на кооперацията.

Ефектът от политиката по отношение на разпределението на ползите от дейността се изразява в отчетливо проявление на проблема с необоснованото облагодетелстване, който от своя страна обуславя липсата на мотивация за инвестиране в кооперацията и консумативното отношение към разпределението на положителния остатък от дейността.

Пренасяйки характеристиките на разпределението на правата на собственост към представената по-горе типология, може да се определи, че съвременните български земеделски кооперации функционират на принципа на т.нар. традиционни

кооперации. В съответствие с характеристиките на тази организационна структура функционирането на българските земеделски кооперации е обременено със сериозни инвестиционни и управленски проблеми.

ИЗВОДИ

Инвестиционните проблеми, изразяващи се в ограничено желание на членовете да инвестират средства в кооперацията, произтичат от съществуващите и отчетливо проявени проблеми с необоснованото облагодетелстване, хоризонталния и портфолио проблеми. Те възникват в резултат на спецификата при дефинирането на правата на собственост, които са ограничени до членовете, непрехвърляеми са, възстановими са, а ползите се разпределят по-скоро на базата на използването, отколкото на основата на инвестирането в кооперацията. Посочените проблеми влияят демотивиращо върху желанието на настоящите и потенциалните членове за инвестиране в кооперацията. Това обуславя декапитализацията на активите и поддържането на подоптимална структура на дейността. Ефектът върху функционирането на кооперацията се изразява във влошаване на финансово-икономическите резултати от дейността и постепенно замиране на нейните функции.

По отношение на управленските проблеми като значителни се открояват проблемите с мониторинга и консолидирането, които се изразяват основно в липсата на контрол върху дейността на агентите. Ефектът от тези проблеми върху функционирането на кооперациите е развитието на практики, които обслужват личните интереси на агентите и дестабилизируют организацията. Проблемите с избора на решение и разходите за влияние се приемат за незначителни на настоящия етап от развитието на кооперативните организационни форми, но това не е достатъчно, за да се преодолеят отрицателните ефекти от останалите проблеми.

В резултат на отбелязаното по-горе може да се обобщи, че в преобладаващата си част земеделските кооперации в България не функционират като устойчиви организационни форми и не притежават адаптивни способности, които да им позволят да съществуват в дългосрочна перспектива.

Разрешаването на значителна част от посочените проблеми и стабилизирането на функционирането на организационната форма може да бъдат постигнати чрез минимизиране на някои ограничения по отношение на прилаганите права на собственост. Положителни практики може да бъдат извлечени от представените нетрадиционни кооперативни модели и техните ключови характеристики. В основната си част това са модели, които осигуряват мотиви за членове и нечленове да инвестират в специфични за

организацията активи, като по този начин се преодоляват някои финансови ограничения, които традиционно изпитват кооперациите. Прилагането им обаче не трябва да бъде хаотично и механично.

Положителен ефект може да бъде постигнат при провеждането на безпристрастен анализ на проблемите и възможните алтернативи, като в практиката се въвеждат решения, конкретизирани съобразно с нуждата и спецификата на средата за всеки отделен случай.

ЛИТЕРАТУРА

- Башев, Хр.*, 2000. Икономика на аграрните институции, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 3-15.
- Български кооперативен указател, 2000. ИК „Домино прес“, Пловдив, с. 304.
- Капелюшников, Р. И.*, 1990. Экономическая теория прав собственности, Академия наук СССР, Институт мировой экономики и международных отношений“, М., с. 45.
- Капелюшников, Р. И.*, 1998. Новая институциональная теория, Институт свободы, Московский либертариум, с. 25.
- Chaddad, F. R., Cook M. L.*, 2003. Understanding New Cooperative Models: An Ownership – Control Right Typology. – Review of Agricultural Economics, 26 (3), 348-360.
- Cook, M.*, 1995. The Future of U.S. Agricultural Cooperatives: A Neo-Institutional Approach. – American Journal of Agricultural Economics, 77, 1153-1159.
- Fama, E. F., Jensen M. C.*, 1983. Separation of Ownership and Control. – Journal of Law and Economics, 26, 301-325.
- Grossman, S. J., Hart O. D.*, 1986. The Cost and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration. – Journal of Political economics, 94 (August), 691-719.
- Staatz, J. M.*, 1987. The Structural Characteristics of Farmer Cooperatives and Their Behavioral Consequences, ACS Service Report 18, J. Royer ed., Washington DC, 33-60.
- Sykuta, M., Cook, M.*, 2001. A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives, Working Paper No 01-04, Contracting and Organizations Research Initiative, University of Missouri, p. 17 .

Статията е приета на 4.01.2011 г.
Рецензент – доц. д-р Стела Тодорова
E-mail: stelatorova_au@hotmail.com